

<https://doi.org/10.32523/2616-6887>

ISSN (Print) 2616-6887
ISSN (Online) 2617-605X



Л.Н.Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университетінің
ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN
of L.N.Gumilyov Eurasian
National University

№3 (128)/2019

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н.Гумилева

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ. ТҮРКІТАНУ
сериясы

POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES.
ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY
Series

Серия
ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ.
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТУРКОЛОГИЯ.

bulpolit.enu.kz



ISSN (Print)2616-6887
ISSN (Online) 2617-605X

ВЕСТНИК
ЕВРАЗИЙСКОГО
НАЦИОНАЛЬНОГО
УНИВЕРСИТЕТА
ИМ. Л.Н. ГУМИЛЕВА

BULLETIN
of L.N. GUMILYOV
EURASIAN NATIONAL
UNIVERSITY

Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ
ЕУАЗИЯ ҰЛТТЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ. ТҮРКІТАНУ сериясы

POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES. ORIENTAL STUDIES.
TURKOLOGY Series

Серия **ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ. ВОСТОКОВЕДЕНИЕ.**
ТЮРКОЛОГИЯ

№ 3 (128)/2019

1995 жылдан бастап шығады
Founded in 1995
Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Нұр-Сұлтан, 2019
Nur-Sultan, 2019
Нур-Султан, 2019

Бас редакторы: **Нургазина Р.А.**

с.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (саяси ғылымдар)

Бас редактордың орынбасары **Нечаева Е.Л.**, с.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Қазақстан (саяси ғылымдар)

Бас редактордың орынбасары **Ахметжанова Л.К.**, т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Қазақстан (саяси ғылымдар)

Редакция алқасы

- Абжаппарова Б.Ж.** т.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (шығыстану)
Авдеева О.А. с.ғ.д., доцент, Лойола университеті, Чикаго, АҚШ (саяси ғылымдар)
Азмуханова А.М. т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Әбдуалиұлы Б. ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (түркітану)
Әлібекұлы А. ф.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (шығыстану)
Әлиева С.К. т.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Барсуков А.М. с.ғ.к., доцент, Сібір басқару институты, ХШЖМҚРА филиалы (саяси ғылымдар)
Бирюков С.В. с.ғ.д., проф., Кемерово мемлекеттік университеті, Кемерово, Ресей (саяси ғылымдар)
Габдулина Б.А. т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Дәркенов К.Г. т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (аймақтану)
Дүйсембекова М.К. с.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Жолдыбалина А.С. PhD, доцент, Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Жолдасбекова А.Н. с.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Зимони Иштван проф., Сегед университеті, Сегед, Венгрия (түркітану)
Ибраев Ш. ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (шығыстану)
Ирфан Шахзад PhD, Саяси зерттеулер институты, Исламабад, Пәкістан (халықаралық қатынастар)
Каиржанов А.К. ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (шығыстану)
Кайыркен Т.З. т.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (шығыстану)
Кожирова С.Б. с.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Конқобаев К. ф.ғ.к., проф., Түркі академиясы халықаралық ұйымы, Нұр-Сұлтан (түркітану)
Копежанова Д.Е. PhD, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Ланко Д. А. с.ғ.к., доцент, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Санкт-Петербург, Ресей (саяси ғылымдар)
Ласлу Марац PhD, проф., Амстердам университеті, Амстердам, Нидерланды (халықаралық қатынастар)
Мандана Тишеяр PhD, Алламе Табатабаи университеті, Тегеран, Иран (халықаралық қатынастар)
Невская И.А. ф.ғ.к., проф., Гете атындағы университет, Франкфурт-на-Майне, Германия (түркітану)
Нұрбаев Ж.Е. т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (аймақтану)
Оспанова А.Н. PhD, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (аймақтану)
Пунит Гаур PhD, проф., Нью-Дели университеті, Нью-Дели, Индия (аймақтану)
Пауло Ботта PhD, проф., Ла-Плата ұлттық университеті, Ла-Плата, Аргентина (саяси ғылымдар)
Рыстина И.С. PhD, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Сейит Али Авджу PhD, Ыылдырыма Бөзюит университеті, Анкара, Түркия (аймақтану)
Сомжүрек Б.Ж. т.ғ.к., доцент, Astana International University, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Тәштемханова Р.М. т.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (аймақтану)
Шаймердинова Н.Г. ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (түркітану)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан к., Сәтпаев к-сі, 2, 307 б.

Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-432)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz/>

Жауапты хатшы, компьютерде беттеген: Ә.С. Жұматаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ. ТҮРКІТАНУ сериясы

Меншіктенуші: ҚР БҒМ «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» ШЖҚ РМК

Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігінде тіркелген. 25.05.18 ж. № 17125-Ж -тіркеу куәлігі

Мерзімділігі: жылына 4 рет. Тиражы: 25 дана

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан к., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-432)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Editor-in-Chief: **Roza Nurtazina**
Doctor of Political Sciences, Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (political science)

Deputy Editor-in-Chief: **Yelena Nechayeva**, Can. of Political Sci., Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (political science)
Deputy Editor-in-Chief: **Leila Akhmetzhanova**, Can. of Historical Sci., Assoc.Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (political science)

Editorial board

Bekzhan Abdualiuly	Doctor of Philology, Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (turkology)
Bibikhadisha Abzhapparova	Doctor of Historical Sci., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (oriental studies)
Aiman Azmukhanova	Can. of Historical Sci., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (international relations)
Akzhigit Alibekuly	Can. of Philology, Assoc.Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (oriental studies)
Saule Aliyeva	Can. of Historical Sci., Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (international relations)
Ol'ga Avdeeva	Doctor of Political Sci., Assoc.Prof., Loyola University, Chicago, USA (political science)
Aleksandr Barsukov	Can. of Political Sci., Assoc.Prof., Siberian Institute of Management, Branch of RANEP, Russia (political science)
Sergey Biryukov	Doctor of Political Sci., Prof., Kemerovo State University, Kemerovo, Russia (political science)
Bagysh Gabdulina	Can. of Historical Sci., Assoc.Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (political science)
Kurmangali Darkenov	Can. of Historical Sci., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (regional studies)
Maira Dyussebekova	Can. of Political Sci., Assoc.Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (political science)
Shakir Ibrayev	Doctor of Philology, Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (oriental studies)
Irfan Shahzad	PhD, Institute for Political Studies, Islamabad, Pakistan (international relations)
Abai Kairzhanov	Doctor of Philology, Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (oriental studies)
Tursynkhan Kaiyrken	Doctor of Historical Sci., Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (oriental studies)
Kadyraly Konkobayev	Can. of Philology, Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (turkology)
Svetlana Kozhirova	Doctor of Political Sci., Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (political science)
Danagul Kopezhanova	PhD, Assoc. Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (political science)
Dmitrij Lanko	Can. of Political Sci., Assoc.Prof., St Peterburg Universiy, Saint Petersburg, Russia (political science)
Laszlo Maracz	PhD, Prof. Amsterdam University, Amsterdam, Netherlands (international relations)
Mandana Tisheyar	PhD, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran (international relations)
Irina Nevskaya	PhD, Goethe University, Germany, Frankfurt am Main (turkology)
Zhaslan Nurbayev	Can. of Historical Sci., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (regional studies)
Aigerim Ospanova	PhD, Assoc.Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (regional studies)
Punit Gaur	PhD, Prof. University of New Delhi, New Delhi, India (regional studies)
Paulo Botta	PhD, Prof., National University of La Plata, La Plata, Argentina (political science)
Indira Rystina	PhD, L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (political science)
Seyit Ali Avcu	PhD, Yıldırım Beyazıt University, Ankara Turkey (regional studies)
Baubek Somzhurek	Can. of Historical Sci., Assoc.Prof., Astana International University, Nur-Sultan, Kazakhstan (international relations)
Raihan Tashtemkhanova	Doctor of Historical Sci., Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (regional studies)
Nurila Shaymerdinova	Doctor of Philology, Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (turkology)
Akbota Zholdasbekova	Can. of Political Sci., Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (international relations)
Alua Zholdybalina	PhD, Assoc.Prof., Kazakhstan Institute for Strategic Studies, Nur-Sultan, Kazakhstan (political science)
Zimonyi Istvan	Prof., University of Szeged, Szeged, Hungary (turkology)

Editorial address: 2, Satpayev str., of. 307, Nur-Sultan city, Kazakhstan, 010008.

Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-432). E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz/>

Responsible secretary, computer layout: Aliya Zhumatayeva

Bulletin of the L.N.Gumilyov Eurasian National University POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES. ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY Series

Owner: Republican State Enterprise in the capacity of economic conduct «L.N.Gumilyov Eurasian National University» Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan

Registered by Ministry of information and communication of Republic of Kazakhstan. Registration certificate No. 17125-Ж from 25.05.2018

Periodicity: 4 times a year. Circulation: 25 copies

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Nur-Sultan, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext.31-432)

Главный редактор: **Нуртазина Р.А.**

д.полит.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (полит. науки)
Зам. главного редактора: **Нечаева Е.Л.**, к.полит.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
(полит. науки)
Зам. главного редактора: **Ахметжанова Л.К.**, к.ист.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан,
Казахстан (полит. науки)

Редакционная коллегия

Абдуалиулы Б. д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (тюркология)
Абжаппарова Б.Ж. д.ист.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (востоковедение)
Авдеева О. А. д.полит.н., доцент, университет Лойола, Чикаго, США (полит.науки)
Азмуханова А.М. к.ист.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (международные отношения)
Алибекулы А. к.ф.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (востоковедение)
Алиева С.К. к.ист.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (международ.отношения)
Барсуков А. М. к.полит.н., доцент, Сибирский институт управления – филиал РАНХиГС, Новосибирск, Россия (политические науки)
Бирюков С.В. д.полит.н., проф., Кемеровский государственный университет, Кемерово, Россия (полит. науки)
Габдулина Б.А. к.ист.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (полит.науки)
Даркенов К.Г. к.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (регионоведение)
Дюсембекова М.К. к.полит.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (полит.науки)
Жолдыбалина А.С. PhD, доцент, Казахстанский институт стратегических исследований, Нур-Султан, Казахстан (полит.науки)
Жолдасбекова А.Н. к.полит.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (международ. отношения)
Зимони Иштван проф., Сегедский университет, Сегед, Венгрия (тюркология)
Ибраев Ш. д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (востоковедение)
Ирфан Шахзад PhD, Институт политических исследований, Исламабад, Пакистан (международ. отношения)
Каиржанов А.К. д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (востоковедение)
Кайыркен Т.З. д.ист.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (востоковедение)
Кожирова С.Б. д.полит.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (полит.науки)
Конкобаев К. к.ф.н., проф., Международная Тюркская академия, Нур-Султан, Казахстан (тюркология)
Копежанова Д.Е. PhD, доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (полит.науки)
Ланко Д. А. к.полит.н., доцент, Санкт-Петербургский гос.университет, Санкт-Петербург, Россия (полит.науки)
Ласлу Марац PhD, проф., Амстердамский университет, Амстердам, Нидерланды (международ. отношения)
Мандана Тишеяр PhD, Университет Алламе Табатабаи, Тегеран, Иран (международ. отношения)
Невская И.А. PhD, Гете Университет, Франкфурт-на-Майне, Германия (тюркология)
Нурбаев Ж.Е. к.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (регионоведение)
Оспанова А.Н. PhD, доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (регионоведение)
Пунит Гаур PhD, проф., университет Нью-Дели, Нью-Дели, Индия (регионоведение)
Пауло Ботта PhD, проф., национальный университет Ла-Платы, Ла-Плата, Аргентина (полит.науки)
Рыстина И.С. PhD, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (полит.науки)
Сейит Али Авджу PhD, университет Йылдырыма Безыта, Турция (регионоведение)
Сомжурек Б.Ж. к.ист.н., доцент, Astana International University, Нур-Султан, Казахстан (международ. отношения)
Таштемханова Р.М. д.ист.н., проф. (Казахстан), ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (регионоведение)
Шаймердинова Н.Г. д.ф.н., проф. (Казахстан), ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (тюркология)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Сатпаева, 2, каб. 307

Тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-432)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz/>

Ответственный секретарь, компьютерная верстка: А.С. Жуматаева

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева.

Серия: ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ. ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ

Собственник: РГП на ПХВ «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева» МОН РК

Зарегистрирован Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан

Регистрационное свидетельство № 17125-Ж от 25.05.18 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 25 экземпляров

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн.31-432)

МАЗМҰНЫ

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР

<i>Әбдраманов О.М., Бекмурат А., Есдаулетова А.М.</i> Қай кезде экономикалық санкциялар тиімді болмақ?	11
<i>Болысбек М.Ә., Бюлегенова Б.Б.</i> Қазақстан Республикасында сайлау жүйесінің қалыптасуы мен даму мәселелері	18
<i>Дюсембекова М.К., Ибраев Е.Е.</i> Әлемдік тәжірибедегі мемлекет пен діннің арақатынасы	26
<i>Жұмағұлов Е.Т., Көпежанова Д.Е.</i> Қазақстан Республикасындағы жергілікті өзін-өзі басқару институтының қалыптасуының саяси-құқықтық негіздерін талдау	32
<i>Күрнебаева Г.К.</i> Солтүстік Африка мен Таяу Шығыстағы «араб көктемін» концептуалды талдау	40
<i>Ланко Д.А., Ланцова И.С.</i> Корея Республикасының еуразиялық саясаты	50
<i>Майгельдинов К.У., Нечаева Е.Л.</i> Орталық Азиядағы Қытай мүдделерінің контекстіндегі АҚШ пен Қытайдың геосаяси қақтығысы	58
<i>Нұртазина Р.А., Серікжанова А.Т.</i> Қазақстан Республикасындағы саяси қатысудың әлеуметтік-мәдени аспектілері	66
<i>Райымбекова А.А.</i> Халықаралық қақтығыстарды реттеу үрдісіндегі медиаторлық институты	74

АЙМАҚТАНУ

<i>Кариева Н.А.</i> XIX ғасырдағы экспедицияларда Орта Азия территориясындағы географиялық іздестіру мәселесі (ресейлік зерттеулер мысалында)	82
---	----

ТҮРКІТАНУ

<i>Адилов М.Е.</i> Сөз мәнін талдай отырып, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерді оқытудың жолдары	95
<i>Ахметова Ж.Н.</i> Қазақ және түрік әйелдерінің ұлттық киімдерін салыстыра зерттеу	103
<i>Жиембаева Г.Т., Сайын Ж.</i> Тува түркілерінің фольклорындағы қаһармандық эпостар және оның ерекшеліктері	110
<i>Жолдасбеков М.</i> Тарих деректері: қазақ жеріне депортацияланған түркі халықтары	116
<i>Каскарбаева Г.С.</i> Түркі мәдениетінің дамуы контекстіндегі Түркі әлемінің интеграциясы	125
<i>Шаймердинова Н.Г., Жиембай Б.С., Абдрасимова А.Е.</i> Қазақстандағы гагауз диаспорасы тілінің ерекшеліктері	132

CONTENTS

POLITICAL SCIENCE

<i>Abdramanov O. M., Bekmurat A., Esdauletova A.M.</i> When economic sanctions are likely to be effective?	11
<i>Bolysbek M.A., Bulegenova B.B.</i> Problems of formation and development of the electoral system in the Republic of Kazakhstan	18
<i>Dyussebekova M.K., Ibrayev E.E.</i> The interaction of state and religion in the world practice	26
<i>Zhumagulov E.T, Kopezhanova D.E.</i> Analysis of the political and legal foundations of the institution local government in the Republic of Kazakhstan	32
<i>Kurpebayeva G.K.</i> Conceptual analysis of the “Arab Spring” in Middle East and North Africa	40
<i>Lanko D.A., Lantsova I.S.</i> Eurasian Policy of the Republic of Korea	50
<i>Maigeldinov K.U., Nechayeva Ye.L.</i> The geopolitical confrontation of the United States and China in Afghanistan in the context of China’s interests in Central Asia	58
<i>Nurtazina R.A., Serikzhanova A.T.</i> Socio-cultural aspects of political participation in the Republic of Kazakhstan	66
<i>Raiymbekova A.A.</i> Institute of mediation in the settlement process of international conflicts	74

REGIONAL STUDIES

<i>Kariyeva N.A.</i> On the issue of geographical surveys in Central Asia on expeditions of the 19th century (on the example of Russian studies)	82
--	----

TURKOLOGY

<i>Adilov M. E.</i> Teaching of phraseological units and proverbs of the Kazakh language with the help of archaism evidences stored in them	95
<i>Akhmetova Zh.N.</i> Comparative analysis of Kazakh and Turkish women national clothing	103
<i>Zhiyembayeva G.T., Sayin Zh.</i> Heroic epics of folklore of Tuvan Turks and their features	110
<i>Zholdasbekov M.</i> Historical sources: Turkic peoples deported to Kazakhstan	116
<i>Kaskarbayeva G.S.</i> Integration of the Turkic world in the context of the development of Turkic culture	125
<i>Shaymerdinova N.G., Zhiyembay B.S., Abdrassimova A.E.</i> Features of the language of the Gagauz Diaspora living in Kazakhstan	132

СОДЕРЖАНИЕ

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

<i>Әбдраманов О.М., Бекмурат А., Есдаулетова А.М.</i> Когда экономические санкции могут быть эффективными?	11
<i>Болысбек М.А., Бюлегенова Б.Б.</i> Проблемы формирования и развития избирательной системы в Республике Казахстан	18
<i>Дюсембекова М.К., Ибраев Е.Е.</i> Взаимодействие государства и религии в мировой практике	26
<i>Жумагулов Е.Т., Копежанова Д.Е.</i> Анализ политическо-правовых основ становления института местного самоуправления в Республике Казахстан	32
<i>Курпебаева Г.К.</i> Концептуальный анализ «арабской весны» в Северной Африке и на Ближнем Востоке	40
<i>Ланко Д.А., Ланцова И.С.</i> Евразийская политика Республики Корея	50
<i>Майгельдинов К.У., Нечаева Е.Л.</i> Геополитическое противостояние США и КНР в Афганистане в контексте интересов Китая в Центральной Азии	58
<i>Нуртазина Р.А., Серикжанова А.Т.</i> Социокультурные аспекты политического участия в Республике Казахстан	66
<i>Райымбекова А.А.</i> Институт посредничества в процессе урегулирования международных конфликтов	74

РЕГИОНОВЕДЕНИЕ

<i>Кариева Н.А.</i> К вопросу географических изысканий на территории Средней Азии в экспедициях XIX века (на примере российских исследований)	82
---	----

ТЮРКОЛОГИЯ

<i>Адилов М.Е.</i> Способы изучения фразеологизмов, пословиц и поговорок казахского языка посредством анализа их значения	95
<i>Ахметова Ж.Н.</i> Сравнительный анализ казахской и турецкой женской национальной одежды	103
<i>Жиембаева Г. Т., Сайын Ж.</i> Героические эпосы фольклора тувинских тюрков и их особенности	110
<i>Жолдасбеков М.</i> Исторические источники: тюркские народы, депортированные в Казахстан	116
<i>Каскарбаева Г.С.</i> Интеграция тюркского мира в контексте развития тюркской культуры	125
<i>Шаймердинова Н.Г., Жиембай Б.С., Абдрасимова А.Е.</i> Особенности языка гагаузской диаспоры, проживающей в Казахстане	132

КОЛОНКА РЕДАКТОРА

Исследовательский кругозор и современная политическая наука

В современных условиях мировое сообщество оказалось перед глобальными вызовами экономического и политического контента государств. Скоростной динамизм современного мира сделали государственную практическую политику более зависимой от прикладной политологии, принятия политических и административных решений, прогноза рисков, конструирования стратегических целей и от мнения экспертного сообщества. Сегодня во всех государствах рациональные политические решения принимаются на основе научного знания и качественной аналитики. Полагаю, что сама политология не может развиваться в автономном режиме в отрыве от мировой политической науки, аналитики не просто отдельно изучают политику, но и во многом определяет ее.

Мировая практика доказывает, что сегодня политика сможет быть эффективной и креативной лишь в том случае, если ее интеллектуальная опора - политология - будет адекватна современным реалиям социально-политических процессов в обществе. Пока же казахстанская политическая наука отстает во многом.

Экспертам часто задают вопрос о том, в чем заключается отличие политики и политологии. Отметим, что политология и политика, казалось бы, две разные сферы профессиональной деятельности, сегодня составляют единое целое. Без базовых знаний основ политологии и аналитики невозможно стать успешным политиком и принимать управленческие решения.

Приведем два основных фактора.

Первый: в сфере политики многие руководители государственных структур открыто демонстрируют узость своего мышления, полагаясь только на опыт работы и интуицию, игнорируя мнение аналитиков, работа которых состоит в экспертизе проблем, мониторинге действий, выявлении рисков, прогнозировании и выработке рекомендаций.

Второй: в нашей республике многие политики имеют научные степени кандидата или доктора политических наук, это как визитная карточка, за которой нет определенных усилий для повышения институционального уровня развития отечественной политической науки. Новая волна молодых докторов PhD пока набирает опыт.

Отметим, что развитая система фундаментальной политической науки состоит из четырех базовых элементов.

Во-первых, академической среды, в которую входят университетское политологическое образование и теоретические исследования. Ее функция – постоянное генерирование, аккумуляция и ретрансляция политологических знаний в человеческий капитал.

Во-вторых, сети аналитических научных центров, осуществляющих мониторинг, оценку и прогнозирование политических процессов, а также выработку рекомендаций для политической власти.

В-третьих, открытой коммуникации политической власти с гражданским обществом благодаря социальным сетям.

В-четвертых, политических комментаторов, регулярно дающих оценку политическим событиям, и политтехнологов, обслуживающих участников политической жизни гражданского общества.

Какие действия будут эффективны для казахстанской политической науки в данных условиях? Задача нашего политологического сообщества состоит в том, чтобы системно анализируя внутренние и внешние социально-политические процессы, выявить

предстоящие угрозы и риски национальной безопасности нашего государства. В дальнейшем эти исследования могут стать основой для практических решений правительства. Справляется ли казахстанская политическая наука с данной задачей? На эти вопросы искали ответы делегаты Конгресса политологов на диалоговой площадке ЕНУ им. Л.Н.Гумилева весной 2019 года. Здесь особое внимание было уделено перспективам развития политической науки в Казахстане, участию страны во Всемирном конгрессе политологов, который пройдет в Лиссабоне в 2020 году.

В ходе дискуссий делегаты Конгресса политологов отметили, что, к сожалению, в Казахстане в силу ряда обстоятельств слабо и однобоко развита теоретическая направленность данной науки. Например, за десять лет, с 1999 по 2009 гг., количество защищенных диссертационных работ в Казахстане по политической науке составило 210, среди которых 50 докторских и 160 кандидатских работ. Основное количество исследований посвящено теме внутриполитических реформ, анализу политических процессов, институтов и технологий - 53 (25%), этнополитике – 31 (15%), национальной безопасности – 30 (14%).

Вместе с тем еще мало исследований, посвященных темам политической культуры, политической психологии, медиации, политического поведения, политического сознания, коммуникации между обществом и властью, вопросам религиозной ситуации в стране, проблемам в сферах социальной жизни гражданского общества, экологии и образования и т.д.

В целом, нужно признать, что с 2010-го по 2019-й год темы исследований докторов PhD довольно универсальны, работы носят описательный характер, нет глубокого исследовательского анализа. Причина этого кроется скорее всего в отсутствии отечественного координирующего научного центра по разработке актуальных направлений исследований в политической науке. Из этих факторов вытекает проблема низкого исследовательского кругозора, поэтому работы являются «вторичным» потребителем профессиональной информации. Не секрет также, что основная часть казахстанских политологов и исследователей не владеет иностранными языками, что делает их зависимыми от российского политологического пространства, являющегося своеобразным информационным посредником между нами и зарубежным сообществом политологов. Приведем небольшой сравнительный анализ характерных черт познавательной деятельности зарубежных и казахстанских политологов.

№	Познавательная деятельность зарубежных политологов	Познавательная деятельность отечественных политологов
1	Баланс между теоретическими и прикладными исследованиями за счет разработки фундаментальных исследований.	Превалирование прикладных исследований над теоретическими и фундаментальными.
2	Деятельность в рамках многочисленных политологических субдисциплин.	Отсутствие четкой субдисциплинарной дифференциации, отражающей базовые характеристики текущих политических процессов.
3	Активное междисциплинарное взаимодействие.	Основной акцент на интерпретации западных и российских моделей исследования.
4	Интенсивная экспериментальная деятельность по применению новых теоретико-методологических инструментов.	Превалирование универсализма в выборе исследовательских тем, описательность без глубокого анализа.

5	Четкая исследовательская специализация.	Слабая теоретико-методологическая база, отсутствие конкретной исследовательской специализации и оторванность от практики.
6	Отсутствие жестких идеологических рамок.	Наличие определенных идеологических ограничений.

Каких тем научных статей мы ждем в нашем научном журнале? Прежде всего исследовательских работ на междисциплинарном уровне политического знания с конкретным теоретико-методологическим инструментарием, таких как проблемы психологии политики, социологии политики, философии политики, теория политики, истории политических учений, истории международных отношений, мировой политики, геополитики, востоковедения, страноведения, тюркологии, внешней и внутренней политики Казахстана, соотношения психологических, правовых, философских и социальных направлений развития государства в контексте укрепления национальной безопасности страны.

Хочется также отметить, что политическая наука с исследовательским кругозором в современных условиях имеет социальное значение, которое помимо научных функций выполняет роль проводника либерального дискурса и коммуникации между политической властью и гражданским обществом.

*С уважением, главный редактор,
доктор политических наук,
профессор ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
Нуртазина Р.А.*

XFTAP 17.71.91

Г.Т. Жиёмбаева, Ж. Сайын

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нур-Султан, Қазақстан
(E-mail: zgulbahram@mail.ru, jazirasaiyn@yandex.ru)

Тува түркілерінің фольклорындағы қаһармандық эпостар және оның ерекшеліктері

Андатпа. Фольклордың ең бай және ең көне жанрларының бірі - қаһармандық эпостар - ғасырлар бойы қалыптасып, әлем өркениетіндегі өзіндік орны айқындалған рухани құндылық, рухани мұра болып саналады. Қаһармандық эпостарда халықтың дәстүріне, мәдениетіне, тарихына, наным-сеніміне, дүниетанымына, салт-санасына, рухани болмысына, тіліне, діліне қатысты құнды қазыналар жинақталған. Түркі халықтарының бірі тува түркілерінің де көптеген ғасырлар бойы дамып, қалыптасқан бай фольклорлық мұрасы бар.

Аталған мақалада тува түркілерінің қаһармандық эпостары, олардың ерекшеліктері, зерттеушілері, орындаушылары және мектептері туралы қарастырылады. Сонымен қатар, тува қаһармандық эпостарының жанрлық жағынан топтастырылуы қарастырылып, эпостарда кеңінен кездесетін баласыздық зары, батырдың балалық шағы, ат қою, тұлпар мотивтеріне тоқталып, жан-жақты мысалдар келтірілген.

Түйін сөздер: тува түркілері, қаһармандық эпостар, қаһарман, баласыздық зары мотиві, ат қою мотиві, тұлпар мотиві.

DOI: <https://doi.org/10.32523/26-16-6887/2019-128-3-110-115>

Тува түркілері талай ғасырлардан келе жатқан мұра, сарқылмас бай, асыл қазына, халық шежіресі фольклорға бай халық. Тува фольклорында қаһармандық эпостардың алатын орны ерекше. Тува түркілері эпостар мен ертегілерді тоол деп атайды. Қаһармандық эпостарды *маадырлыг тоол* немесе *маадырлыг эпос* деп атаумен қатар, *тоожу* терминін де қолданады [1, 78 б.].

Тувалар ертегі айтушыларды *тоолчу* деп атайды. Тоолчулар әрі ертегі, әрі эпостарды жырлайды. Тоолчулар ертегі мен эпостарды жасы үлкен туыстарынан немесе ұста тоолчулардан үйренеді. Ертегі, эпос жырлау стилі, әдісі әкеден ұлға немесе ұстаздан шәкіртке қонатындықтан түрлі ертегі және эпос мектептері пайда болған. Тувалардың эпос, ертегі жыршылары негізінен орта жастағы немесе жасы келген ер адамдар болып келеді. Тоолчулар 10-12 жастарынан бастап жыршылықты бастап ерте танымал бола бастайды. Туваларда тоолчу әйел адамдар да кездеседі. Олар көбіне балаларға «кара тоол» деп аталатын қарапайым ертегілерді жырлайды.

Тува эпостары ертегіге ұқсас келсе де қиял-ғажайып және әсірелеу арқылы батырлық іс-әрекеттерді мадақтайтын шығарма. Тува халқы ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан эпостарында өздерінің салт-дәстүрлерін, сенімдерін, тәжірибелерін, білімдерін, қоғам өміріне байланысты тарихи оқиғаларды, ойларын, жарқын келешекке деген қалауларын сыйдыруға тырысқан.

Тува фольклорына деген қызығушылық XIX ғасырдың екінші жартысында пайда бола бастады. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бастапқы кезеңдерінде орыс ғалымдары В.В. Радлов, Г.Н. Потанин, Н.Ф. Катанов, Ф.Я. Кон және тағы да басқа ғалымдар «Бағай-Чуру», «Қаңғывай Мерген», «Ертіне Мерген», «Танаа-Херел» және т.б. қаһармандық эпостарды жинақтап жазды. Алайда эпостарды ғылыми тұрғыдан зерттеу қолға алынбады.

Қазан төңкерісінен кейін тува фольклорын жинау, зерттеу жұмыстары қолға алына бастады. Тува фольклорлық шығармаларын жинақтап жариялауда ғалым *А.А. Палмбах*, жазушылар *Б. Хөвенмей*, *С. Пүрбү*, *С. Сарыг-оол*, *С. Тока* көп еңбек сіңірді.

Тува Кеңестер Одағының құрамына кіргеннен кейін Тува тіл, әдебиет, тарих ғылыми-зерттеу институтының құрылуымен фольклорға деген қызығушылық арта түсті. 1945 жылдан бастап аталған институт ғалымдардың атсалысуымен тува фольклорлық туындыларының үлгілерін жазбаға түсірді және кассеталарға жазып алып мұрағаттарға сақтауға алды. Институттың мұрағатында қаһармандық эпостар мен олардың бірнеше нұсқалары сақталған. Олардың арасында «Он беш харлыг Алдай Сүмбүр» (16 нұсқа), «Боралдай-Мерген» (13 нұсқа), «Ерге-Кара-Сыйбын» (11 нұсқа), «Хөөкүй-Кара» (11 нұсқа), «Кангывай-Мерген» (9 нұсқа), «Ертине-Мерген» (7 нұсқа) сияқты эпостар бар [2, 16 б.].

Институт 1947 жылдан бері танымал эпостардың 12 антологиясын дайындаған. Осы антологияларда 52 қаһармандық эпос берілген. Бұдан басқа орыс тілінде жарыққа шыққан алты антологиядағы алты қаһармандық эпос *Л.В. Гребнев*, *М.А. Хадахане*, *Н.А. Сердобов* аудармаларында берілген.

Тува қаһармандық эпостарын зерттеуді этнограф ғалым *Л.В. Гребнев* бастады. Ғалымның «Тувинский героический эпос» атты кітабында тувалардың тарихына, этнографиясына үлкен мән берілген. Сонымен қатар, қаһармандық эпостар топтастырылып, пайда болу кезеңдері қарастырылған.

Танымал Кеңес Одағының ғалымдары *академик В.М. Жирмунский*, *филология ғылымдарының докторлары Е.М. Мелетинский*, *Б.Н. Путилов*, *И.В. Пухов* және басқа да ғалымдар түркі-моңғол халықтарының қаһармандық эпостарын салыстырмалы талдау барысында Оңтүстік Сібір және тува халықтарының да эпостарын қарастырған. Хакас ғалымы *В.Я. Майногашеваның* «Хакас болгаш Тува улустарның эпозу Похат-Хирис (Бокту Кириш)» атты еңбегінде хакас және тува фольклорында кездесетін «Бокту Кириш» эпосы жан-жақты салыстырып зерттелінген. *С.М. Орус-оолдың* «Тувинские героические сказания: текстология, поэтика, стиль» еңбегі тува қаһармандық эпостарының поэтикасын зерттеуде құнды еңбектерден бірі саналады [3, 25 б.].

Түркияда тува қаһармандық эпостарын аударып, зерттеп жүрген *Метин Ергун*, *Мехмет Ача*, *Екрем Арыкоглы* т.б. ғалымдарды ерекше атауға болады.

Тува халқы қаһармандық эпостарын қыста да, жазда да, аңшылықта, бала дүниеге келгенде, үлкен кісілер жиылған жерлерде де үлкен қызығушылықпен тыңдайды. Олар танымал жыршылардың қадірін біледі, эпос айту үшін олардың жұмыстарын бірге атқарысады, дәмді тамақ жасап құрмет көрсетеді, қажет болған заттарын да қолдарынан келгенше тауып беруге тырысады. Тувалар да көшпелі тұрмыс-тіршіліктен отырықшылыққа ауысқаннан кейін бұрынғыдай ауыл ауылды аралап аңшылармен орман, тауға барудан қалды.

Маннай, *Самбу*, *Балган*, *Чүлдүм-оол*, *Бойду*, *Амырбит*, *Хүргүл-оол* сияқты танымал тува эпос жыршыларын халқы ешқашан ұмытпайды. Эпос жыршыларының айтқандарын жинақтап, жаңа ұрпақтың пайдалануына үлкен үлес қосқан жазушылар *Б. Хөвенмей*, *С. Сарыг-оол*, *В. Көк-оол*, *А. Төгүй-оол*, *К. Тойун*; ғалымдар *А. Калзан*, *Д. Куулар*, *О. Дарыма*, *Ш. Сам* еңбектері аса зор екендігін айтпай өтуге болмайды.

Тува эпос тоолчуларының мектептері: 1. Ұлыг-Хем мектебі; 2. Сүт-Хөл мектебі; 3. Дзун-Хемчик (Доргун) мектебі; 4. Монгун-Тайга мектебі [4, 72 б.].

Тува эпостарын зерттеуші ғалым *Л.В. Гребнев* алғашқы қаһармандық эпостардың VII-IX ғасырларға тиесілі екенін атап өтеді. Ғалым эпостардың сонау бағзы замандардан бастап тарихтың ұзақ жолынан өтіп жаңа ұрпаққа жетіп тарихи оқиғалардың әсерімен өзгере отырып дамығандығын атап өтеді.

Тува қаһармандық эпостары үшке бөліп қарастырылады. *Бірінші, батырлардың*

қалыңдық жолындағы күресін қамтитын қаһармандық эпостар: «Он бес харлығ Алдай-Сүмбүр», «Алдын-Чагай», «Анаа-Мерген», «Хан-Шилги аттығ Хан Мөге», «Қаң-Кара-Мөге», «Танаа Херел». Қалыңдық іздеу батырдың алғаш рет елінен шығуының себебі болумен қатар батырлыққа, ерлікке де алғаш рет осы сапарда қол жеткізеді. Өйткені ол жердің шетінде өмір сүріп жатқан хан қызы әдемі ханшайымға бара жатқанда жолда бірінен соң бірі кезігетін кедергілерді жеңіп батырлық көрсетеді. Қалыңдықтың еліне барғаннан кейін де қыздың әкесінің ұйымдастырған оқ ату, ат жарысы сияқты сынақтарында ең күшті бәсекелестері Деер ұлы Демир Мөге, Ай ұлы Алдын Мөге, Хүн ұлы Хүмүш Мөге, Чер ұлы Черзи Мөге және т.б. мифологиялық жаратылыс иелерімен жарысуға мәжбүр болады. Соңында батыр өз күшімен жарыста жеңіске жетіп, ханшайымға қол жеткізеді.

Кейбір қаһармандық эпостарда ату, жарысудан басқа батырдың қайын атасы күйеу баласынан құтылу үшін барса қайтуы қиын қауіпті жерлерге жібереді. «Танаа Херел» эпосында жүз сегіз әйелі бар Шаң Хаан Танаа Херелдің алып келген алтын ханшайымын қулықпен өзіне алу үшін шайтан әлеміндегі Ерлин Ловуңға берген лашын құсының терісінен жасалған көйлекті, қозы терісінен жасалған жеңсіз киімді, үстінде белгісі бар қара бұлғын бас киімін әкеліп беруді тапсырады. Танаа Херел ханның айтқанын қаншама кедергілерден өтіп әкеліп бергеннен кейін алтын ханшайымымен тыныш та, бақытты өмір сүруін жалғастырады. Сапарға шыққан батыр батыл, ақылды, ержүрек болып келеді. Эпостарда батыр қаншама қиындықтарды басынан өткізсе де соңында мақсатына жетеді.

Екінші, батырлардың қалыңдық іздеуге шығумен қатар еліне шапқыншылық жасаған дұшпандармен күресуі жырланатын эпостар. Бұл топтағы қаһармандық эпостарға: «Мөге Шагаан Тоолай», «Күчүн Хүрен аттығ Хүрү Маадыр», «Кажыр Кара Хаан», «Арзылаң Кара аттығ Хунан Кара», «Баян Тоолай», «Арзылаң Кыскыл аттығ Арзылаң Мерген» эпостары жатады.

Аталған топтағы эпостарда екі немесе үш ұрпақтың батырлары туралы оқиғалар баяндалады. Сонымен қатар эпоста әр ұрпаққа арнайы бір бөлім арналған. Екі ұрпақ баяндалатын қаһармандық эпостарда алдымен әкесінің өмірі, одан кейін оның ұлының батырлық істері баяндалады. Бұған «Баян Тоолай» эпосы мысал бола алады. Аталған эпостың ауқымды бір бөлімінде батырдың екінші буын ұрпағының өмірі баяндалады. Әкелері жеріне шапқыншылық жасаған Караты Хаанның қолынан өледі.

«Мөге Шагаан Тоолай» эпосында үш ұрпақ батырларының өмірі баяндалады. Эпостағы бірінші ұрпақтың өкілі аталары ешқандай ерлік жасамастан өліп қалады. Екінші буын өкілі, оның ұлы еліне шапқыншылық жасаған дұшпандармен күресіп солардың қолынан өледі. Үшінші буынның өкілі немересінің дүниеге келгеннен бастап өсуі, күшеюі, аңға шығуы, жабайы атты үйретуі, қалыңдық іздеуі, әкесін өлтірген шапқыншы жаумен күресі эпоста жан-жақты баяндалады.

Қасиетті отанын өзінің өмірін аямай қорғауы, халқын шапқыншылардың қолынан азат ету, өзіне қарсы шыққан дұшпандарға қарсы күрес осы топқа жататын эпостардың басты сюжеті саналады. Осы күресте батырдың шапқыншыларды жеңуі әділдік үшін, әлемдегі мейірімсіздікті, қаталдықты жоқ қылу үшін күрескендердің өлімсіз екендіктерін халықтың сеніміне ұялата түседі.

Үшінші, батырдың шапқыншы дұшпандарға қарсы күресін баяндайтын эпостарына «Қаңғывай Мерген», «Улуг Кара Мөге», «Хөөкүй Кара», «Өлееди Мерген», «Ерге Кара Сыйбың» эпостары жатады.

Аталған топқа кіретін эпостардың ерекшелігі – мұнда сыртқы шапқыншылардан басқа ішкі дұшпандар (батырдың анасы, әпкесі немесе әйелі) батырмен күреседі. Олар сатқындық жасап, елін басып алуға келген дұшпандарға болысады. Мысалы, «Қаңғывай Мерген» эпосында батырдың әйелі күйеуіне ішімдік ішкізіп улап, шапқыншы дұшпан Хан Күчүмен бірге Қаңғывай Мергеннің барлық мал-мүлкін алып кетеді.

«Ерге Кара Сыйбың» эпосында батырға оның анасы мен әпкесі қарсы тұрады. Анасы жасырынған шапқыншы ханның қолдауымен ұлын өлтіру үшін оған өте қиын тапсырмалар беріп, алыс жолға жібереді. Батыр өтірік ауру болып жатқан анасын құтқару үшін қауіп-қатерге толы сапарға шығып анасының қалағандарын әкелуге тырысады. Ұлын өлтіріп, қызын жанына алған анасы дұшпанының еліне көшіп кетеді. Тува эпостарында батырлар ең жақындары қаншалықты сатқындық жасаса да соңында дұшпандарын жеңіп, жеңіске жетеді.

Тува қаһармандық эпостарынан тарихи оқиғалардың ізін қалдырып, өзгеріске ұшырағандығын да көре аламыз. Бір эпоста өте ерте заманның (жындар, айдаһарлар, шайтандар, көп басты жыландармен күрес) және жаңа заманның (басқыншы хандар, дұшпандармен күрес) белгілерін бірге көруге болады.

Тува қаһармандық эпостарында батыр дұшпандарынан өш алып, жеңіске жетеді. Молшылық пен бейбітшілікке қол жеткізген батыр және оның халқының бақытты өмірімен эпос аяқталады.

Кейбір тува эпостарының сюжеті, баяндалу түрі көрші қалмақ, моңғол, саха, алтай, хакас, шорларға қатты ұқсас келеді. Тува эпосы «Бокту Кириш - Бора Шеелей», хакас эпосы «Похта Кирис», алтай эпосы «Алтайын Сайын Салам», қырғыз эпосы «Ақ қойон», бурят эпостары «Айдурай Мерген», «Аламжы мерген» сюжеттері жағынан бір-біріне қатты ұқсас болып келеді.

Тува эпостарында «баласыздық зары» кең таралған мотивтерден бірі саналады. Алдай Буучу үш жүз жасына дейін перзентсіз болады. Тоқсан күн ойланып қасиетті қара кітабын ашады, ламаға бас бұруға ниеттенеді. Ламаның отауына кіріп тоқсан күн дұға, тілек қылады. Лама қасиетті қара кітабына қарап қызыл қапты дәрісін береді. Алдай Буучуға осы дәріні үш түн әйеліне езіп ішкізуі керектігін айтады. Осыдан кейін екі-үш айдан кейін Алдай Буучуның әйелінің аяғы ауырлайды. Бұл эпостан балалы болу барысында діни элементтерді, халық емшілігінің де орын алғандығын көреміз.

«Танаа Херел» эпосында [2, 209-263 б.] Шаң Хаан жүз сегіз әйел алғанына қарамастан перзентіз. Білге бақсыға барып кеңескеннен кейін батыста тұратын Пат-Патпалчын ханның патшайымын шақырып дұға, тілек тілесе баласы болатынын біледі. Алайда ол жаққа баратын адам таба алмайды. Бір қарт адам үш жасындағы ұлының бара алатынын айтса да баланың мінген атының барлығының белдері сынады. Бала үш жыл буаз болып үш айда туа алмаған биенің тайына ғана міне алады. Эпос Танаа Херел деп аталатын бұл баланың патшайымды шақыру үшін жолға шығуымен әрі қарай жалғасады. Аталған эпос Танаа Херелдің батырлықтарын баяндайды. Алайда, эпостың бастапқы бөлімінде батырдың тікелей өзіне қатысы болмаса да баласыздық мотиві орын алған.

Кейбір тува эпостарында батыр болар баланың жасы санамаланып, оның әр жастағы мінез-құлқы, іс-әрекеті сипатталады. Тува халқының «Бокту Кириш – Бора Шеелей» қаһармандық эпосындағы «белі шойыннан, кеудесі болаттан жаралған» батырдың тез өсуі былайша суреттеледі: «Бир хонгаш,/ «Бир харлыг мен» деп, /Ижи хонгаш/ «Ижи харлыг мен» – деп /Бір күн өтті/ Бір жасқа келдім, деді/Екі күн өтті/Екі жасқа келдім, деді [2, 79 б.]. Бала алғашқы ерлігін екі мифтік құбыжық шулбуларды өлтіру арқылы көрсетеді.

Тувалардың «Баян Тоолай» эпосында да ғажайып балалық шақ эпизоды суреттелген [5, 479-s]. Аталған эпоста Мөге Баян Тоолайдың әйелі дүниеге әкелген бала бес-алты еңбектеп, оныншы күннен кейін жүгіріп, ойнай бастайды.

«Алдын Чаагай» эпосында батыр төрт жасынан бастап әпкесі мен қарындасын асырау үшін аңшылықпен айналысады [5, 527 s.].

Тувалардың «Мөге Шагаан Тоолай» эпосында қартайған Сай-Куу дүниеге әкелген бала екі күнде анасын танып, үш күннен кейін жүреді, анасын еміп жүріп, аң аулап үйіне әкеледі. Орманда бір мақұлықты өлтіріп қарнын жарғанда қарнынан адамдар шығып өзіне

бата береді [5, 26 б.].

Эпостарда бала дүниеге келгеннен кейін жасалатын ерекше маңызды шараларынан бірі – ат қою рәсімі. Есім – әлеуметтік тұлғаны ғана емес, мифологиялық күшті де білдіреді. Тува эпостарында да балаға есімді көбіне ақсақалдар қояды. Сонымен қатар, тұлпардың да ат қойғандығын көреміз. Мысалы, «Ары-Хаан» эпосында ағаш қуысында туған бала мен оның атына көктен түскен Ақ Сарық атты кәрі ат үгіт-насихатын айтып ат қояды [2, 236 б.].

Эпостарда батырдың жеңіске жетуіне тұлпардың қосатын үлесі аса зор. Түркі халықтарының қаһармандық эпостарында қаһарман қалай асқақтатылса, тұлпарының да сол дәрежеде асқақтатылғандығын көреміз. Яғни тұлпар бейнесі ерекше сүйіспеншілікпен бейнеленеді. Эпостардың басым көпшілігінде қанатты ат, ұшатын ат, сөйлейтін ат мотивтері кездеседі. Осы ғажайып ерекшелігі арқасында кейде батырды қиындықтардан құтқарады, кейде батырды қалаған жеріне қысқа бір мерзімде жеткізеді. Көкке қарай ұшқан аттар ұзақ уақыт көкте қалып, батырды қауіп-қатерден сақтап қалаған жеріне жеткізеді. «Бокту Кириш - Боро Шеелей» тува эпосында Бокту Кириш пен аты үш жылдық қашықтықты қаспен көз арасында шауып өтеді [2, 204-205 б.].

Қаһармандық эпостар тувалардың әлемге, табиғатқа, қоғамға деген көзқарастарын көрсетумен қатар жаңа ұрпақтың тәрбиесінде де маңызды орын алады. Сол себептен де қаһармандық эпостар халықтың рухани тұрмыс-тіршілігінің ең маңызды, ең басты элементтерінен бірі саналады.

Әдебиеттер тізімі

1. Yıldız N. Türk dünyası destancılık geleneği ve destanlar. – Ankara: Akçağ yayınları, 2015. – 675 s.
2. Tuva Destanları. / hzl.: E. Arıkoğlu, B. Borbaanay. – Ankara: Öncü Basımevi, 2007. – 581 s.
3. Орус-оол С.М. Тувинские героические сказания: текстология, поэтика, стиль. – М.: МАКС Пресс, 2001. – 422 с.
4. Metin E., Aça M. Tıva Kahramanlık Destanları 2. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2005. – 399 s.
5. Ergun M., Aça M. Tıva Kahramanlık Destanları I. – Ankara: Akçağ yayınları, 2004. – 495 s.

Г.Т. Жиёмбаева, Ж. Сайын

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Героические эпосы фольклора тувинских тюрков и их особенности

Аннотация. Героический эпос, один из самых богатых и древних жанров фольклора, является духовным наследием, создававшимся на протяжении веков, поэтому он занимает особое место в мировой цивилизации. Они содержат ценные сведения о традициях, культуре, истории, верованиях, мировоззрении, традициях, духовности, языке и менталитете народа.

Тувинцы, являющиеся одним из тюркских народов, обладают богатым фольклорным наследием, которое развивалось и формировалось на протяжении многих веков. В данной статье рассматриваются особенности героических эпосов тувинских тюрков, а также представлены сведения об исследователях эпосов, их исполнителях и школах. Кроме того, рассматривается жанровая классификация тувинских героических эпосов, приводятся и анализируются часто встречающиеся мотивы, такие как бездетность, детство батыра, инициация, конь.

Ключевые слова: тувинские тюрки, героические эпосы, герой, мотив бездетности, мотив инициации, мотив коня.

G.T.Zhiyembayeva, Zh.Sayin

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Heroic epics of folklore of Tuvan Turks and their features

Abstract. One of the richest and most ancient genres of folklore, the heroic epic is a spiritual heritage that has been created over the centuries and has its place in world civilization. Heroic epics contain valuable information about the traditions, culture, history, beliefs, worldview, traditions, spirituality, language and mentality of the people. The Tuvans, one of the Turkic peoples, have a rich folk heritage, which has been developed and formed for many centuries.

This article discusses the heroic epics of the Tuvan Turks, their features, researchers, performers and schools. In addition, the article examines the genre classification of the Tuvinian heroic epic and provides some examples of motifs common to heroic epics, such as infertility, childhood of a warrior, the initiation, the horse.

Keywords: Tuva Turks, the heroic epics, the hero, the motif of childlessness, the motif of initiation, the motive of a horse.

References

1. Yıldız N. Türk dünyası destancılık geleneği ve destanlar [Turkish World saga and legends] (Ankara, 2015).
2. Tuva Destanları [Tuva Legends], / hzl.: E. Arıkoğlu, B. Borbaanay (Ankara, 2007).
3. Orus-ool S.M. Tuvinskiye geroicheskiye skazaniya: tekstologiya, poetika, stil [Tuvan heroic tales: textology, poetics, style], (Moscow, 2001).
4. Metin E., Aça M. Tıva Kahramanlık Destanları 2 [Tuva Heroic Epic 2] (Ankara, 2005).
5. Ergun M., Aça M. Tıva Kahramanlık Destanları I [Tuva Heroic Epic I] (Ankara, 2004).

Авторлар туралы мәліметтер:

Жиембаева Г.Т. – түркітану кафедрасының PhD докторы, аға оқытушы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ.Сәтбаев көш., 2, Нур-Сұлтан, Қазақстан.

Сайын Ж. - түркітану кафедрасының PhD докторы, аға оқытушы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ.Сәтбаев көш. 2, Нур-Сұлтан, Қазақстан.

Zhiyembayeva G.T. – PhD, senior lecturer of the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str. 2, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Sayin Zh. - PhD, senior lecturer of the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str. 2, Nur-Sultan, Kazakhstan.